

Gyene Pál – Harangozó Dániel

A közép-ázsiai atomfegyvermentes övezet

A tanulmány szerzői a közép-ázsiai atomfegyvermentes övezet jelentőségét vizsgálják a globális nukleáris leszerelés folyamatának kontextusában. Az atomfegyvermentes övezet fogalmának és nemzetközi jogi kritériumainak tisztázását követően a szemipalatyinszki szerződés megszületéséhez vezető utat vázolják fel röviden, majd a szerződés szövege alapján a közép-ázsiai atomfegyvermentes övezet specifikumait mutatják be, más atomfegyvermentes övezetekkel összevetve.

2006. szeptember 8-án öt közép-ázsiai állam (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) külügyminiszterei a kazahsztáni Szemipalatyinszkban – a szovjet nukleáris kísérleti robbantások egykori legfontosabb helyszínén – aláírták a közép-ázsiai atomfegyvermentes övezetet (*Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone – CANWFZ*) létrehozó szerződést, melyet a következő években mind az öt tagállama ratifikált, így az 2009. március 21-én hatályba lépett. Ezzel megszületett az ötödik olyan atomfegyvermentes övezet, amely a Föld ember által lakott térségeiben található, egyben az első olyan, amely teljes egészében az északi féltekén, illetőleg a volt Szovjetunió területén helyezkedik el.

Az övezet geopolitikailag kiemelt jelentőségű térségben, több atomhatalom (Kína, Oroszország), illetve *de facto* atomhatalom (India, Pakisztán) szomszédságában fekszik, és biztonsága még inkább felértékelődött az USA és a NATO afganisztáni szerepvállalását követően. Az övezet egyes államai korábban jelentős szerepet játszottak a Szovjetunió nukleáris infrastruktúrájában. Kazahsztán például a világ negyedik

legnagyobb atomarzenálját „örökölte” a néhai világhatalomtól, amelynek leszerelése nemzetközi ellenőrzés mellett ment végbe. A szovjet nukleáris tevékenység emellett jelentős környezeti károkat is okozott a térségben, amit egyebek közt épp a szemipalatyinszki nukleáris kísérleti telep esete demonstrál. Noha a CANWFZ valamennyi részes állama nem atomhatalomként csatlakozott az atomsorompó-szerződéshez (*Non-Proliferation Treaty – NPT*), a békés célú nukleáris tevékenység, mint

Az atomfegyvermentes övezetek célja, hogy megakadályozzák újabb atomfegyverrel rendelkező államok megjelenését, illetve nukleáris fegyverek telepítését atomfegyverektől mentes területeken. Azáltal, hogy tiltják atomfegyverek gyártását, fogadását és állomásoztatását egy meghatározott földrajzi területen belül, a részes feleknek garanciát nyújtanak arra, hogy az atomfegyverek nem terjednek át a szomszédságukba, vagy az atomfegyverek telepítése nem terjed ki a földgolyó újabb helyszíneire, ez pedig csillapítja a további nukleáris proliferáció irányába kifejtett nyomást. Az első tényleges atomfegyvermentes övezetet az 1959-es Antarktisz-szerződés hozta létre, amely megtiltotta nukleáris és más jellegű fegyverek telepítését a Déli-sarkvidéken.

például az uránbányászat és uránfeldolgozás továbbra is jelentős. Ennek kapcsán kiemelt fontosságú a nukleáris anyagok megfelelő fizikai védelme, valamint e tevékenységek megfelelő nemzetközi ellenőrzése. Mindezek alapján a szerződés viszonylag gyors kidolgozása, aláírása és hatályba léptetése akkor is jelentős eredménynek tekinthető, ha a hozzá kapcsolódó negatív biztonsági garanciákat az atomhatalmak közötti nézeteltérések miatt egyelőre nem sikerült életbe léptetni.

Atomfegyvermentes övezetek a nemzetközi jogban

A hidegháború időszakában az általános és teljes leszerelést célzó kezdeményezések kudarca után előtérbe kerültek a nukleáris fegyverek további elterjedését megakadályozni kívánó törekvések. Ezek végül is az 1968-ban aláírásra megnyitott atom-sorompó-szerződés elfogadásában öltöttek testet. A mára lényegében univerzálisá váló NPT mellett azonban a hatvanas évektől kezdve több regionális non-proliferációs rezsim is létrejött, amelyek a nukleáris fegyverek terjedésének, illetve leszerelésének kérdéseit tekintve számos vonatkozásban jóval szigorúbb szabályozást fogadtak el magukra nézve, mint amit az NPT előír. Az NPT ugyanis nem zárja ki, hogy az atomhatalmak az atomfegyverrel nem rendelkező államok területén tartósan atomfegyvereket állomásoztassanak. Egy atomfegyvermentes övezet létrehozása az adott térségre vonatkozóan megszünteti ezt a „kiskaput”.

A világon az első atomfegyvermentes övezetet (*Nuclear-Weapon-Free Zone – NWFZ*) az 1967-ben aláírt tlatelolcói szerződés hozta létre Dél-Amerikában. Az azóta eltelt évtizedekben még négy hasonló

övezet létesült, sorrendben a csendes-óceáni térségben (Rarotonga-szerződés, 1985), Délkelet-Ázsiában (bangkoki szerződés, 1995), Afrikában (pelindabai szerződés, 1996), illetve Közép-Ázsiában (2006).

Az első megvalósult atomfegyvermentes övezetet létrehozó tlatelolcói szerződésben foglaltakra építve 1975-ben az ENSZ Közgyűlés 3472 (XXX) B. határozatában fogadta el az atomfegyvermentes övezet fogalmának meghatározását. A következő évben egy, az ENSZ Leszerelési Bizottságának konferenciáján kinevezett szakértői csoport részletesebben is kidolgozta azokat az alapelveket, melyeket érvényesíteni kell egy atomfegyvermentes övezet létrehozása során. Bár ezek az alapelvek csak ajánlásként kerültek megfogalmazásra, a későbbiekben az államok messzemenőig figyelembe vették őket atomfegyvermentes övezet létrehozásakor. 1999-ben az ENSZ Leszerelési Bizottsága felülvizsgálta az 1976-os alapelveket az azóta megkötött szerződések tapasztalatainak tükrében. Mindezek alapján napjainkban az atomfegyvermentes övezetekkel szemben támasztott főbb követelmények az alábbiakban foglalhatóak össze:

- Atomfegyvermentes övezetet az abban részes államok csak önkéntes elhatározásból hozhatnak létre. Ugyanakkor ezen elhatározásukhoz a nemzetközi szervezeteknek – különösen az ENSZ-nek – minden lehetséges támogatást meg kell adniuk. Az övezet létrehozásában lehetőség szerint az adott régió minden államának közre kell működnie.

- Atomfegyvermentes övezet csak nemzetközi szerződés megkötése útján hozható létre, a részes államok szerződésben foglalt vállalásai nemzetközi jogilag kötelező erejűek. Az övezet államainak korábbi nemzetközi szerződéseiből fakadó kötelezettségei nem állhatnak ellentmondásban az atom-

fegyvermentes övezet létrehozásából fakadó kötelezettségeikkel. A szerződésnek háttérmentes időtartamra kell szólnia.

– Az övezetben részes államok számára tilos nukleáris fegyverek (illetve az ehhez szükséges hasadóanyagok) gyártása, birtoklása és tesztelése. Az övezet területén más államok sem állomásoztathatnak nukleáris fegyvereket. Ugyanakkor a nukleáris fegyverek tranzitjáról szabadon dönthetnek az egyes övezetek, illetve a bennük részes államok.

– Az atomfegyvermentes övezeteknek hatékony verifikációs mechanizmussal kell rendelkeznie.

– Az övezet a békés célú nukleáris technológiák fejlesztését és terjesztését nem akadályozhatja.

– Az övezetet létrehozó szerződés, illetve az ahhoz kapcsolódó jegyzőkönyvek elfogadása folyamán konzultálni kell az atomhatalmakkal, és lehetőség szerint negatív biztonsági garanciákat kell szerezni tőlük az övezet tiszteletben tartására vonatkozóan.

A biztonsági garanciák jogilag kötelező jellege miatt különböző okokra hivatkozva az atomhatalmak számos esetben nem írták alá az ilyen jegyzőkönyveket, illetve különböző fenntartásokat fűztek hozzájuk (például, hogy a garanciák érvényüket veszítik, ha az övezet valamely állama egy atomhatalommal szövetségben intéz támadást az adott másik atomhatalom ellen). Több atomhatalom előre meghatározta azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén egy új atomfegyvermentes övezetet támogatásáról biztosíthat. Az Egyesült Államok kormánya erre vonatkozóan hét feltételt jelölt meg:

– az övezet majdani tagjai kezdeményezzék annak létrehozását;

– az övezetben az adott régió minden politikailag és/vagy katonailag jelentős államának részt kell vennie;

– hatékony verifikációs rendszernek kell biztosítania a szerződő felek által vállalt kötelezettségek teljesítését;

– az övezet létrehozása ne érintse hátrányosan a meglévő biztonsági megállapodásokat, valamint az érintett államok egyéni és kollektív önvédelemhez való jogát;

– az övezetet létrehozó szerződés ne csak az atomfegyvereket tiltsa be, hanem az atomrobbantás minden formája tilos legyen az övezet területén;

– az övezetet alkotó államok továbbra is szabadon dönthessenek arról, kinek engedélyezik a területükön való áthaladást szárazföldön, illetve vízi és légi úton;

– az egyezmény ne korlátozza a tengerhajózásnak a nemzetközi jog általános szabályai és különösen a tengerjog által biztosított szabadságát.

Különösképp érdemes megemlíteni Kína hasonló, biztonsági garanciák nyújtására vonatkozó feltételeit is, amelyek az alábbi három pontban összegezhetőek:

– az övezet felállítása az ENSZ alapokmánya és a nemzetközi jog általános elvei szerint történjék;

– az adott térségben jelentős államok önkéntesen és egyenlő alapon csatlakozzanak az övezethez;

– az övezet területe ne foglaljon magába kontinentális talapzatot, kizárólagos gazdasági övezetet (EEZ), vagy vitatott hovatartozású területet.

A regionális non-proliferációs rezsimek, azaz az atomfegyvermentes övezetek létrehozása lényegében azon a felismerésen nyugszik, hogy egy adott régió államai, ha bízhatnak benne, hogy szomszédai nem folytatnak nukleáris fegyverkezési programot, maguk is kisebb eséllyel fognak törekedni atomfegyverek megszerzésére. Ily módon az NWFZ-k alkalmasak lehetnek a regionális biztonsági dilemmák feloldására, és ennek révén mára a globális non-

proliféráció egyik legfontosabb pillérévé váltak.

Természetesen – miként minden diplomáciai megoldás – az NWFZ sem „csodaszer”. Scott Parrish és Jean du Preez számos esetet említenek, amikor a fentebb leírt pozitív hatások nem, vagy csak részben érvényesültek. Az egymás ellen fegyverkező Argentína és Brazília nem a latin-amerikai atomfegyvermentes övezet határára szüntette be atomprogramját, hanem az ezen országokban lezajlott demokratikus rendszerváltást követően csatlakozott az NPT-hez, majd a latin-amerikai NWFZ-t létrehozó tlatelolcói szerződéshez. Ugyanígy a dél-afrikai kormány sem az akkor csak elképzelés szintjén létező afrikai NWFZ, hanem az apartheid rendszer bukása nyomán szerelte le – a világon eddig egyedülként – atomfegyvereit. Végezetül pedig NWFZ kialakításának esélye sem volt (és továbbra sincs) a súlyos regionális konfliktusoktól terhelt Közel-Keleten vagy az indiai szubkontinensen. A két szerző találóan jegyzi meg, hogy az NWFZ-k hasznos szerepet játszanak egy térség biztonságának erősítésében, ha a főbb regionális konfliktusokat már elrendezték, azok *megoldására* azonban eddig nem voltak alkalmasak.

A taskenti szerződést (Kollektív Biztonsági Szerződés) 1992 májusában kötötte meg a Független Államok Közössége (FÁK) keretében a volt Szovjetunió hat tagállama, Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán és Örményország. Később Fehéroroszország és Azerbajdzsán is csatlakozott az együttműködéshez. A szerződés 4. cikkelyének értelmében a részes államok bármelyiküket érő agresszió esetén „minden szükséges segítséget megadnak, beleértve a katonai segítséget is”. A részes államok biztonságuk garanciáját – ki nem mondva, de – az orosz nukleáris rakétaerőre alapozták.

A CANWFZ létrehozása

A CANWFZ ötletének felvetéséhez a kezdő lökést Mongólia 1992-ben az ENSZ Közgyűlés Leszerelési Bizottságában tett egyoldalú deklarációja adta meg, amelyben magát atomfegyvermentes országnak nyilvánította. (Mongólia esetleges csatlakozása a CANWFZ-hez a későbbi évek során többször is felvetődött, ám érdemi tárgyalások a kérdésben soha nem kezdődtek, nem lévén Mongóliának szárazföldi határa a többi CANWFZ-országgal. A későbbiekben a CANWFZ bármiféle bővítésének elvi szintű lehetősége is lekerült a napirendről. Mongólia atomfegyvermentességét ugyanakkor a CANWFZ-államok és atomhatalmak egyaránt tiszteletben tartják.) Ezt követően 1993-ban Iszlam Karimov üzbég elnök az ENSZ Közgyűlésének 48. ülésén tett első ízben javaslatot egy közép-ázsiai atomfegyvermentes övezet létrehozására. A következő évben a Közgyűlés 49. ülésén Kirgizisztán támogatásáról biztosította az üzbég kezdeményezést, majd 1995-ben az NPT Felülvizsgálati Konferenciáján a két ország közösen terjesztett be javaslatot egy közép-ázsiai atomfegyvermentes övezet létrehozására. 1996-ban az ENSZ közgyűlés 51. ülésén Kirgizisztán és Mongólia terjesztett be egy hasonló értelmű javaslatot. Ezen javaslatok egyike sem kapott kellő mértékű egységes támogatást az együttműködésbe bevonni kívánt régiós államoktól, amelyek között komoly érdekellentétek feszültek. Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán az 1992-ben megkötött taskenti szerződés révén szoros katonai együttműködésben álltak Oroszországgal, míg Türkmenisztán Oroszországgal szemben sokkal inkább önálló utat kívánt járni. Emellett a regionális vezető szerep megszerzéséért is komoly rivalizálás zajlott a térség országai,

mindenekelőtt a gazdaságilag legsikerebb Kazahsztán és a katonailag legerősebb Üzbegisztán között. A helyzetet még tovább bonyolította, hogy 1995-ig Kazahsztán tulajdonképpen *de facto* atomhatalomnak számított, hiszen a korábbi szovjet nukleáris arzenál egy jelentős hányada (mintegy 1400 stratégiai nukleáris töltet) Kazahsztán területén állomásozott. (Egészen pontosan mintegy 104 darab SS–18 típusú stratégiai ballisztikus rakéta egység – mindegyik esetében tíz nukleáris robbanófejjel számolhatunk –, valamint stratégiai bombázókról bevethető további 370 töltet. Ezek birtokában Kazahsztán rendelkezne ma a negyedik legjelentősebb nukleáris arzenállal a világon.) 1991-ben az ország függetlenné válása nyomán a kazah vezetés a nemzetközi nyomásnak engedve úgy döntött, hogy a nukleáris fegyvereket visszaszolgáltatja Oroszországnak, ami 1994–1995 folyamán meg is történt. Ekkor került sor a már 1991-ben bezárt szemipalatyinszki nukleáris kísérleti telep felszámolásának megkezdésére is.

Ugyanakkor az ellentéteken túl, közös érdekei is voltak a közép-ázsiai államoknak, mindenekelőtt a korábbi szovjet nukleáris tevékenység okozta súlyos környezeti károk felszámolása terén. Talán ennek köszönhetően lendültek túl a holtpontra a CANWFZ létrehozására irányuló kezdeményezések 1997-ben, a közép-ázsiai vezetők Almatiban tartott találkozóján. A tárgyalások végén egy közös nyilatkozatot bocsátottak ki, melyben elkötelezték magukat egy atomfegyvermentes övezet létrehozása mellett. Az almati deklarációt követően az érintett államok még ugyanebben az évben Taskentben nemzetközi konferenciát szerveztek, ahol egy, az öt ország külügyminiszterei által aláírt nyilatkozatban felkérték az ENSZ szakosított szerveit, hogy egy szakértői testületen keresztül

A szemipalatyinszki kísérleti telepen a Szovjetunió 456 kísérleti nukleáris robbantást hajtott végre, ezek közül mintegy 116 robbantás nyílt légköri volt. De Szemipalatyinszkban működött a Szovjetunió és egyben a világ legnagyobb föld alatti nukleáris kísérleti robbantásokra szolgáló komplexuma is. Kirgizisztánban, Tádzsikisztánban és Üzbegisztánban uránbányák és sugárzó nukleáris hulladék elhelyezésére szolgáló telepek jelentenek máig komoly gondot.

nyújtsanak technikai segítséget az övezet létrehozó nemzetközi szerződés kidolgozásához. Az elkövetkező években a világszervezet leszerelésért felelős ázsiai és csendes-óceáni regionális irodája (*UN Regional Centre for Peace and Disarmament in Asia and the Pacific*) az atomfegyvermentes övezetek történetében először közvetlenül részt vett a CANWFZ-t létrehozó nemzetközi szerződés kidolgozásában.

Az atomfegyverrel nem rendelkező államok támogatását hamar elnyerte a közép-ázsiai kezdeményezés, az atomhatalmak viszont, különösen az USA, kezdetől fogva fenntartásaikat hangoztatták. Az Egyesült Államok egyrészt tartott attól, hogy a CANWFZ létrejötte precedensül szolgálhatna egy közép-európai atomfegyvermentes övezet létrehozásához is (amire Fehéroroszország tett akkoriban javaslatot), illetve Közép-Ázsiában megnehezítené a nukleáris fegyverek tranzitját. Ennek ellenére végül is az ENSZ Közgyűlés 1997. decemberi ülésén az atomhatalmak is megszavazták a CANWFZ kezdeményezését támogató határozatot. A véglegesnek szánt szövegváltozatot a közép-ázsiai kormányok az 1998-as biszeki tanácskozásokon egyeztettek egymással és az atomhatalmak képviselőivel.

A tervezet szövegét illetően egyfelől maguk a közép-ázsiai országok, másfelől a közép-ázsiai államok és az atomhatalmak között voltak nézetkülönbségek. A közép-

ázsiai kormányok közötti nézetkülönbségek alapvetően két területre koncentráálódtak:

– A tervezet szövege szerint nem volt egyértelmű, hogyan viszonyul majd a CANWFZ-t létrehozó szerződés a korábbi védelmi és biztonsági jellegű egyezményekhez, különös tekintettel az 1992-es taskenti szerződéshez. Ez utóbbi egyes értelmezések szerint azt is lehetővé teszi, hogy Oroszország ideiglenes jelleggel nukleáris fegyvereket telepítsen szövetségi területére. Márpedig a CANWFZ-szerződés tervezetében – éppen Oroszországra való tekintettel – bekerült, hogy rendelkezései nem sérthetik a részes államok korábban megkötött nemzetközi szerződéseiből fakadó kötelezettségeit. A tervezetnek ezt a pontját nem csak az USA, az Egyesült Királyság és Franciaország kritizálta élesen, de vitatta a taskenti együttműködésben ekkor részt nem vevő Türkmenisztán és Üzbegisztán is, akik éppen ezért ellenezték, hogy bármilyen utalás szerepeljen a szövegben korábban kötött megállapodásokra.

– Megosztottak voltak a részes államok a nukleáris fegyverek tranzitjának kérdésében is. Míg a Moszkvával szoros katonai kapcsolatokat ápoló Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán azt szerette volna, ha a szerződés nemzeti hatáskörben hagyja az atomfegyverek övezeten való áthaladásának engedélyezését, addig az Oroszországtól ekkoriban eltávolodó Üzbegisztán és a semleges Türkmenisztán amellettszállt síkra, hogy a szerződés kategorikusan tiltsa meg atomfegyverek áthaladását az övezeten.

A fentiekben vázolt ellentétek évekre blokkolták a CANWFZ megvalósításának folyamatát. A létrehozó államok végül is 2002-ben a szamarkandi értekezleten találtak kompromisszumos megoldást a vitás kérdésekre: az új tervezet 12. cikke szerint

a szerződés nem érinti a korábban kötött szerződésekből származó jogokat és kötelezettségeket, azonban a feleknek minden szükséges lépést meg kell tenniük, hogy érvényre juttassák a CANWFZ alapelveit és célkitűzéseit. Ezt az immár minden fél számára kielégítő szövegváltozatot fogadták el az öt állam szakértői, majd a következő hónapban sor került – 1998 után második alkalommal – az immár az atomhatalmak képviselőivel kibővített megbeszélésre.

Az azonban már az első ilyen találkozáson nyilvánvalóvá vált, hogy a negatív biztonsági garanciákat tartalmazó jegyzőkönyvhöz legalább olyan nehéz lesz megszerezni az atomhatalmak támogatását, mint amilyen nehéz volt a szerződés kompromisszumos szövegének megalkotása. Noha Kína jelezte, hogy kész változtatás nélkül támogatni a szerződést, ha a többi atomhatalom is így tesz, Oroszország kifogásait pedig a kompromisszumos szamarkandi szövegváltozat már orvosolta, a P3 csoportnak is nevezett Egyesült Államok, Egyesült Királyság és Franciaország továbbra is fenntartásaikat hangoztatták, elsősorban két kérdés vonatkozásában:

– Az Egyesült Államok erőteljesen kifogásolta a tervezet azon pontját, amely az övezet részes államaival közvetlenül határos országoknak kilátásba helyezte az övezet-höz való későbbi csatlakozás lehetőségét. Az USA-t feltehetően leginkább Irán esetleges csatlakozásának lehetősége aggasztotta, mivel úgy vélte, hogy megnehezítené a fellépést a perzsa állam vélelmezett katonai célú nukleáris törekvései ellen.

– A tervezett szerződés 12. cikke (a korábbi szerződésekhez, azaz konkrétan a taskenti egyezményhez való viszony) a P3 országok szerint homályos és egymásnak ellentmondó kitételeket tartalmaz, emellett a korábbi NWFZ-eket létrehozó szerződésekben nincs precedens ilyen jellegű ren-

delkezésre, ezért a cikk egészének törlését szorgalmazták.

A 12. cikk ügyében azonban a közép-ázsiai országok sajátos dilemmahelyzetbe kerültek. Amennyiben az USA és szövetségesei kérésének megfelelően módosítanak az elfogadott tervezeten, veszélybe került volna Oroszország támogatása, ellenkező esetben viszont Washington, Párizs és London nem ratifikálnák a negatív biztonsági garanciákat tartalmazó jegyzőkönyvet.

Részben annak köszönhetően, hogy a közép-ázsiai kormányok az Egyesült Államok afganisztáni szerepvállalása (és ehhez kapcsolódó közép-ázsiai térnyerése) ellenére sokkal inkább rá voltak utalva Moszkvára, mint Washingtonra, a 2005. februári taskenti értekezleten lényegében komolyabb változtatás nélkül véglegesítették a szamarkandi tanácskozáson elfogadott szerződéstervezetet. Az egyetlen jelentős módosítás a szerződés területi hatályára vonatkozott: elsősorban az USA-nak tett gesztusként az új tervezet már nem tartalmazta az övezet szomszédos államokkal történő bővítésének lehetőségét. Ezenkívül eszközöltek még néhány kisebb jelentőségű módosítást:

– Az új tervezet – elsősorban Kazahsztán kérésére – lehetővé tette az övezet országai számára az alacsony, illetve közepes sugárzási szintű radioaktív hulladékok importját abban az esetben, ha az a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség előírásával összhangban történik. (Kazahsztán nemzetközi szinten az alacsony, illetve közepes sugárzási szintű nukleáris hulladékok egyik legjelentősebb importőre, mivel a korábbi föld alatti nukleáris létesítmények jelentős tárolókapacitást biztosítanak a számára. Emellett az ország a második legjelentősebb urániumexportőr a világon.)

– A szerződés letéteményeseként az új szervezet nem az ENSZ-t, hanem a tárgya-

lásokon tanúsított konstruktív hozzáállása „jutalmaként” Kirgizisztánt jelölte meg.

– A találkozóan született döntés arról is, hogy a CANWFZ-szerződés ünnepélyes aláírására a szimbolikus jelentőséggel bíró Szemipalatyinszkban fog sor kerülni.

Mivel a korábbi védelmi szerződésekkel kapcsolatos, széles értelemezhető kitétel – Oroszországra és a taskenti szerződésre való tekintettel – benne maradt az új szövegben is, a P3-ak végül is nem támogatták a CANWFZ létrehozását üdvözlő ENSZ-közgyűlési határozatot. Sőt az elkövetkező másfél évben tagjai több kísérletet tettek, hogy lebeszéljék a közép-ázsiai országokat a szerződés ilyen formában való megkötéséről. Ennek ellenére a szemipalatyinszki szerződésnek nemcsak az ünnepélyes aláírására került sor 2006-ban, hanem azóta mind az öt részes állam ratifikálta is a megállapodást: elsőként 2007 tavaszán Kirgizisztán helyezte letétbe a szerződés megerősítő okmányát, majd nem sokkal ezután Üzbegisztán. 2008 áprilisában Türkmenisztán, 2009 februárjában Kazahsztán ratifikálta, majd ezt követően 30 nappal, 2009. március 21-én lépett hatályba a szerződés 15. cikke alapján.

Ugyanakkor az atomhatalmak, mindegyik az USA, az Egyesült Királyság és Franciaország fentiekben ismertetett fenntartásaira tekintettel a szemipalatyinszki szerződésnek az atomhatalmak negatív biztonsági garanciáit tartalmazó jegyzőkönyvét mind a mai napig nem nyitották meg aláírásra. (Megjegyezzük, hogy az atomhatalmak a CANWFZ részes államait, mivel azok tagjai az atomsorompó-szerződésnek is, nukleáris támadással amúgy sem fenyegethetik. Az atomhatalmak – bár más-más okokból, de – a pelindabai és a bangkoki szerződés negatív biztonsági garanciákat megfogalmazó jegyzőkönyveit sem írták alá.)

A szemipalatyinszki szerződés rendelkezései

A CANWFZ-t létrehozó szerződés elsődleges célja nyilvánvaló módon a nukleáris fegyverek kitiltása a részes öt állam területéről. A szerződés első cikkében szereplő meghatározások szerint a tiltott eszközkategória a „nukleáris fegyverek és robbanóeszközök”, amelyekbe nem értendők bele a nem robbanó jellegű nukleáris eszközök (így például a nukleáris erőművek reaktorai), de egyes értelmezések szerint a nem robbanó, hanem sugárzó fegyverek sem (például szegényített urántartalmú lövedékek).

A szerződés 1. c. cikke precízebben igyekszik meghatározni a fő tiltott tevékenységet, az „állomásoztatást” (*stationing*) is, amelyen a nukleáris fegyverek és robbanóeszközök „...elhelyezését, felhalmozását, raktározását, felszerelését és hadrendbe állítását” érti.

A szemipalatyinszki szerződés – hasonlóan a rarotongai és a pelindabai szerződésekhez, de eltérően a tlatelolcói és bangkoki szerződésektől – a nukleáris fegyvereket nemcsak összeszerelt, használatra kész formájukban tiltja, hanem össze nem szerelt formájukban is. Ugyanakkor a tiltás nem terjed ki a nukleáris fegyverek lehetséges hordozóeszközeire (ebben mind az öt szerződés megegyezik).

A szerződésben részes államoknak nemcsak saját területükön, hanem más államok területén sem lehet nukleáris fegyverük, valamint az ő területükön sem állomásoztathat más ország nukleáris fegyvert, továbbá nem hajthat végre kísérleti robbantást sem. A pelindabai szerződéshez hasonlóan tiltott továbbá a katonai célú nukleáris kutatás.

A CANWFZ-szerződés területi hatálya az öt közép-ázsiai korábbi szovjet tagköztár-

saságra terjed ki. 2005-ben a szerződés tervezetéből kihagyták az övezet további lehetséges bővítését szerződés módosítás nélkül kilátásba helyező rendelkezést, és ez végül a szemipalatyinszki szerződésbe sem került bele. A szerződés hatálya a részes öt állam szárazföldi, vízi (kikötők, folyók, tavak és csatornák) területére és légtérére terjed ki. A Kaszpi-tenger – habár két részes állam, Kazahsztán és Türkmenisztán is rendelkezik rajta területi vizekkel – nem tartozik a szerződés hatálya alá, ugyanis nemzetközi jogi értelemben nem tengernek, csupán „nemzetközi tónak” számít, így nem esik a tengerjogi rezsimek szabályozása alá. Emiatt nemzetközi jogilag egymástól egyértelműen lehatárolt parti tengerről, nemzetközi vizekről, kontinentális talapzatokról és különleges gazdasági övezetéről sem beszélhetünk a Kaszpi-tenger esetében. Nincsenek jelenleg tehát olyan részei, amelyek vitathatatlannal és egyértelműen egy államhoz tartoznának, így tehát vizeit inkább kivették a CANWFZ-szerződés hatálya alól, legalábbis ameddig a határok delimitálása meg nem történik. Abban az esetben, ha ez bekövetkeznék, a Kazahsztánhoz és Türkmenisztánhoz tartozó vízterület az övezet részét fogja képezni.

A nukleáris fegyverek tranzitjára vonatkozóan a végleges tervezetbe az egységesen szigorú szabályozás helyett a megengedő álláspont került be, amelynek értelmében mindegyik részes állam szabadon dönthet arról, hogy bármely konkrét esetben engedélyezi-e területén (szárazföldi, vízi területén vagy akár légtérben) nukleáris fegyverek áthaladását. Mivel az övezet területéhez a nemzetközi tengerjog hatálya alá eső terület nem tartozik, a szárazföldi áthaladás mellett a részes államok területe feletti átrepülés és kikötőikben való kikötés kérdése merülhet csak fel.

Ezek esetében a nemzetközi jog általános szabályai és az érvényben lévő nemzetközi egyezmények alapján az érintett államnak joga van eldönteni, hogy megadja, vagy megtagadja az engedélyt az átrepülésre vagy kikötésre. A szemipalatyinszki szerződéssel összhangban az engedély ugyanakkor csak abban az esetben adható meg, ha az a 4. cikk értelmében nem jár a szerződés alapelveinek és célkitűzéseinek sérelmével.

Ez a verzió elsősorban a taskenti szerződésben részes Oroszország jóindulatának a megnyerését szolgálta. Ugyanakkor az USA, az Egyesült Királyság és Franciaország aggodalmaiknak adtak hangot elsősorban azzal kapcsolatban, hogy az áthaladásra vonatkozóan nincs konkrét maximális időtartam meghatározva, így végső soron (Oroszország számára) a nukleáris fegyverek „ideiglenes” állomásoztatása is lehetővé válik a CANWFZ részes államaiban.

Josef Goldblat meglátása szerint a nukleáris fegyverek területi áthaladásával kapcsolatos elméleti aggályoknak a látszólagosnál sokkal kisebb a gyakorlati jelentősége. Az atomhatalmak ugyanis minden esetben igyekeznek titokban tartani nukleáris fegyvereik pontos hollétét, így azok esetleges tranzitját az atomfegyverrel nem rendelkező államok, vagy atomfegyvermentes övezetek területén sem jelentik be nyilvánosan. Mivel az atomhatalmak minden valószínűség szerint a jövőben sem kérnek majd nyíltan engedélyt a CANWFZ részes államaitól a nukleáris fegyverek tranzitjára, ezért a szemipalatyinszki szerződés tranzit-ra vonatkozó megengedő rendelkezései is jobbára hipotetikusak maradnak.

A szerződés külön hangsúlyt fektet a külföldi nukleáris katonai tevékenységek környezetkárosító hatásainak kivédésére, vagy ahol szükséges, a környezet rehabilitációjára. Ez az egyetlen az atomfegyver-

mentes övezeteket létrehozó szerződések közül, amely a békés célú nukleáris kísérleti robbantásokat is kifejezetten tiltja. Ebben a tekintetben a CANWFZ szabályozása lényegében az 1996-os Átfogó Atomcsend Szerződésen (*Comprehensive Test Ban Treaty – CTBT*) alapul. Az ebből átvett „fegyverkísérleti robbantás vagy mindenféle más nukleáris robbantás” (*weapons test explosion or any other nuclear explosion*) kifejezés azt sugallja, hogy a nukleáris robbantással nem járó atomfegyver-kísérleteket (így például a láncreakciót mellőző úgynevezett szubkritikus kísérleteket) a szerződés nem tiltja. Több nem atomhatalom álláspontja szerint azonban az ilyen kísérletek sem férnek össze a CTBT-vel, különösen azért, mert egyes esetekben nehéz ezeket a „valódi” atomkísérletektől elválasztani. A szerződés ugyanakkor a laboratóriumi szimulációk, és a szubkritikus szintű nukleáris kísérletek mellett a hordozóeszköz-(rakéta-)kísérleteket sem tiltja.

A szemipalatyinszki szerződés szintén egyedülálló módon rendelkezik a részes államok területén folytatott katonai célú nukleáris tevékenységek (kísérleti robbantások, urániumbányászat, sugárzó hulladékok tárolása stb.) okozta környezeti károk helyreállításának kötelezettségéről is. Ugyanakkor a szerződés hiányossága is egyszersmind, hogy a rehabilitáció követelményének általános megfogalmazásán túl semmilyen konkrét célkitűzést nem rögzít.

A CANWFZ a többi atomfegyvermentes övezethez hasonlóan lehetővé teszi részes államai számára békés célú nukleáris technológiák felhasználását a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség (*International Atomic Energy Agency – IAEA*) által támasztott követelményeknek megfelelő módon. Az eddigi atomfegyvermentes övezetek között elsőként, a szerződés

8. cikke minden részes államot arra kötelez, hogy a Nemzetközi Atomenergia-ügynökséggel kötött biztosítéki megállapodásban az 1997. évi kiegészítő jegyzőkönyv előírásait is ismerjék el magukra nézve kötelezőnek. (Az atomsorompószerződés 1997-ben elfogadott kiegészítő jegyzőkönyve szélesebb felhatalmazást ad többek között az atomenergia-ügynökség ellenőreinek, akik előzetes bejelentés nélkül vizsgálhatnak meg be nem jelentett létesítményeket is. A jegyzőkönyvet a CANWFZ mind az öt részes állama aláírta, ám Kirgizisztán eddig még nem ratifikálta.) A szerződő felek arra is kötelezettséget vállalnak, hogy hasadóanyagot, valamint az annak feldolgozásához szükséges technikai eszközt csak olyan nem atomhatalomnak adnak át, amely hozzájuk hasonlóan a kiegészítő jegyzőkönyv rendelkezéseinek alávetette magát.

Az állami entitások mellett a nem állami szereplők felőli proliferációs kockázatok is megjelennek a szerződésben a 9. cikk révén, amely a részes államoknak azt írja elő, hogy gondoskodjanak a nukleáris anyagok megfelelő fizikai védelméről illetéktelen felhasználás vagy lopás ellen. Az intézkedéseknek legalább a nukleáris anyagok fizikai védelméről szóló nemzetközi szerződés (CPPNM) által megkövetelt szintűeknek kell lenniük.

Így tehát a szemipalatyinszki szerződés az IAEA számára igen széles ellenőrzési jogosítványokat biztosít, ugyanakkor a CANWFZ egyik legnagyobb gyengeségének tartják, hogy lényegében nincs az IAEA-tól független, önálló verifikációs mechanizmusa. A CANWFZ alapító szerződésének 10. cikke a részes államok számára évente tartandó konzultatív találkozót ír elő, ahol konszenzussal hozhatnak döntéseket. Ezenkívül bármelyik részes állam kérésére rendkívüli találkozót is össze lehet hívni.

A konzultatív találkozókön – amelyeknek a munkanyelve az orosz, illetve szükség esetén az angol –, amennyiben kívánják, az atomhatalmak, illetve nemzetközi szervezetek képviselői is részt vehetnek megfigyelőként. Eltérően viszont a többi atomfegyvermentes övezettől, a CANWFZ nem rendelkezik semmifajta önálló szervezettel vagy titkársággal, amely felügyelné az alapító szerződés rendelkezéseinek betartását, bár erre a CANWFZ tagállamainak kis száma miatt nincs is feltétlenül szükség. A konzultatív találkozók dokumentációját, önálló titkárság híján, a szemipalatyinszki szerződés letéteményese, Kirgizisztán kezeli. A szerződés megsértése esetén a részes államok az IAEA-hoz vagy az ENSZ Közgyűléséhez és Biztonsági Tanácsához fordulhatnak.

A szerződés legtöbb vitát kiváltó 12. cikke a korábban kötött hasonló tárgyú szerződésekhez való viszonyt szabályozza. Ezen cikk szerint a szerződés életbe lépése nem érinti a részes államok korábban kötött hasonló tárgyú szerződésből eredő jogait és kötelezettségeit, viszont „minden szükséges lépést” meg kell tenniük, hogy jelen szerződés alapelveit és célkitűzéseit érvényre juttassák. Az USA, az Egyesült Királyság és Franciaország véleménye szerint ugyanakkor ez a cikk ellentmondásban áll a szerződés alapvető célkitűzéseivel, a taskenti szerződés ugyanis véleményük szerint értelmezhető úgy, hogy agresszió esetén Oroszország akár nukleáris fegyvereket is telepíthet szövetségeseinek területére. Ráadásul, mivel hasonlóan a többi atomfegyvermentes övezet-hoz a CANWFZ szerződése sem tiltja a nukleáris fegyverek tranzitját, így az sem világos, milyen módon határolható el egymástól fogalmilag precízen az „áthaladás” és az ideiglenes jelleggel történő „állomásoztatás”. Oroszország álláspontja a kérdésben az Egyesült Államokéhoz áll közel,

azaz a taskenti szerződés katonai segítségnyújtásra vonatkozó pontjának „széles” értelmezéséhez, amely szerint a védelmi kötelezettségbe beletartozhat nukleáris fegyverek telepítése a szövetséges államok területére. A szemipalatyinszki, illetve a taskenti szerződés ilyen módon történő értelmezése valóban megkérdőjelezné a CANWFZ létének értelmét. Roscini szerint ugyanakkor a szemipalatyinszki szerződés 12. cikkét annak második mondata fényében kell értelmezni, miszerint a feleknek minden szükséges intézkedést meg kell tenniük a szerződés alapelveinek és céljainak érvényre juttatása érdekében. Ez pedig nyilvánvalóan kizárja azokat az értelmezéseket, amelyek alapján atomfegyvereket lehetne elhelyezni a CANWFZ-államok területén, hisz a szemipalatyinszki szerződés legfőbb célja éppen a részes államok atomfegyver-mentesítése.

Goldblat meglátása szerint azonban a CANWFZ részes államai számára a szerződések eltérő értelmezésének lehetősége is adott: Oroszország a stratégiai és taktikai nukleáris fegyverek kellően széles arzenáljával rendelkezik ahhoz, hogy agresszió esetén a taskenti szerződésből fakadó védelmi kötelezettségeinek anélkül is eleget tegyen, hogy nukleáris fegyvereket telepítene a CANWFZ államainak területére (ezeket az országokat a saját területéről indított nukleáris töltetekkel is megvédheti). A taskenti szerződés betartásából származó kötelezettségek tehát nem állnak szükségszerűen ellentmondásban a szemipalatyinszki szerződés rendelkezéseivel. Hozzá kell tenni azonban, hogy a gyakorlatban sokkal inkább elképzelhetőnek tűnik orosz taktikai atomfegyverek bevetése egy ilyen helyzetben, ekkor pedig technikailag kevésbé kivitelezhető, hogy ne sértsék meg a szemipalatyinszki szerződés rendelkezéseit.

A szerződéshez kapcsolódó jegyzőkönyv (amely ez idáig nem lett aláírásra megnyitva) 1. cikke szerint az öt atomhatalom vállalja, hogy nem intéz támadást az övezet államai ellen nukleáris fegyverrel, és nem is fenyegeti azokat atomfegyver alkalmazásával. A 2. cikkben pedig a jegyzőkönyv részes államai arra kötelezik magukat, hogy nem működnek közre olyan cselekményekben, melyek a szerződés vagy a jegyzőkönyv megsértéséhez vezetnek.

Az atomhatalmak közötti egyetértés megteremtésére, és így a jegyzőkönyv ratifikálására alapvetően több lehetőség van. Ezek közül a szerződés módosítása nem reális, mert egyfelől ehhez a részes államok konszenzusára lenne szükség, másfelől nem valószínű, hogy Oroszország elfogadná a taskenti szerződésre való utalás teljes törlését a szemipalatyinszki szerződésből. Annak is kicsi a valószínűsége, hogy a P3 csoport államai a jelen feltételek mellett ratifikálják a szerződéshez kapcsolódó jegyzőkönyvet. Ily módon, feltételezve, hogy mind az öt közép-ázsiai ország érdekelt a jegyzőkönyv életbe lépésében, valamint a P3 csoport országai valóban a szerződés 4. és 12. cikkével kapcsolatos fenntartások (és nem egyéb katonai, stratégiai érdekek) miatt tagadták meg a jegyzőkönyv ratifikálását, a kialakult patthelyzet feloldása csak valamilyen, a szerződés módosítása nélküli kompromisszum útján képzelhető el.

Goldblat javaslata szerint egy lehetséges megoldás két, a CANWFZ részes államainak külügyminiszterei vagy kormányfői által aláírt nyilatkozat. Az első nyilatkozat szerint a részes államok a szerződés 12. cikkével kapcsolatos jogviták rendezésében a szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény 30. cikkének azon rendelkezéseire tartják magukat, mely szerint egy adott szerződésnél korábban megkötött szerződések rendelke-

zései csak annyiban alkalmazhatók, amennyire az a későbbi szerződés rendelkezésével összeegyeztethető. (Ez tulajdonképpen a *lex posterior derogat priori* jogi elvének alkalmazását jelentené.) A második, konkrét nyilatkozat szerint az öt állam kinyilvánítaná, hogy a szemipalatyinszki szerződést megelőzően kötött szerződéseket csak annyiban alkalmazzák, ha rendelkezéseik nem ellentétesek vele.

Végezetül a vita talán leginkább megnyugtató megoldása az lenne, ha Oroszország „felelős nonproliférációs vezető szerepet” (*responsible nonproliferation leadership*) játszana, és külön nyilatkozatban vállalná, hogy semmilyen esetben sem telepít atomfegyvereket a CANWFZ részes államainak területére.

Mindenesetre biztató jelként értékelhető, hogy Barack Obama amerikai elnök a rarotongai és a pelindabai szerződéshez kapcsolódó jegyzőkönyvet a Szenátushoz ratifikációra felterjesztő üzenetében kilátásba helyezte, hogy a közeljövőben tárgyalások kezdődhetnek a bangkoki és a szemipalatyinszki szerződést illető vitás kérdésekről, hogy a későbbiekben az ezekhez tartozó jegyzőkönyvek ratifikálása is lehetővé váljék. Tekintetbe véve azonban a vitás kérdések jellegét, valamint az elnöki adminisztráció és a republikánus többségű Kongresszus között a nonproliférációs kérdésekben (is) meglévő nézetkülönbségeket, a ratifikáció csak középtávon reális.

Kiemelendő még, hogy a közép-ázsiai térség geopolitikai helyzetét figyelembe véve az NPT által elismert öt atomhatalom nyújtotta negatív biztonsági garanciákat indokolt lenne a részes államok szomszédságában található két *de facto* atomhatalom, India és Pakisztán hasonló vállalásaival kiegészíteni. Mivel azonban egy ilyen intézkedés legalább implicit módon

elismerné a két állam jogát az atomfegyverek birtoklására, ennek jogi megvalósíthatósága legalábbis kérdéses.

Konklúziók

A szemipalatyinszki szerződés szövege a többi atomfegyvermentes övezet alapító szerződésével összevetésben számos progresszív elemet tartalmaz, ugyanakkor vannak komoly hiányosságai is. Ez az első olyan szerződés, amely részes államaitól megköveteli a CTBT, valamint az NPT kiegészítő jegyzőkönyvének elfogadását, ebben a vonatkozásban tehát a CANWFZ részes államai szigorúbb előírásoknak, illetve ellenőrzési mechanizmusoknak vannak alávetve, mint a többi atomfegyvermentes övezet tagjai. A szemipalatyinszki szerződés az egyetlen, amely nukleáris fegyverek alkatrészeinek a jelenlétét is tiltja, továbbá rendelkezik a nukleáris katonai tevékenységek miatt keletkezett környezeti károk helyreállításáról. A nukleáris anyagok fizikai védelmére vonatkozó passzusok révén pedig a nem állami szereplők felé történő proliferáció elleni védekezés is megjelenik a szövegben.

Másfelől a CANWFZ verifikációs rendszere sokkal kevésbé kidolgozott, mint bármelyik másik atomfegyvermentes övezeté, mint ahogy nem tisztázott egyértelműen a CANWFZ részes államainak viszonyulása korábban kötött szerződésekhöz, illetve védelmi szövetségekhez (különös tekintettel a taskenti szerződésre). Ebből fakadóan a CANWFZ nem élvezzi az atomhatalmak negatív biztonsági garanciáit, és közülük többek politikai támogatását sem.

Hasonló hiányosságok azonban az összes többi atomfegyvermentes övezet esetében fennállnak. Az összes atomfegyvermentes övezet közül geostratégiailag

talán a CANWFZ helyezkedik el a legkritikusabb régióban: két atomhatalom közvetlen szárazföldi szomszédságában, az ázsiai kontinens szívében – ahol az atomsorompó-szerződés megkötése óta négy *de facto* atomhatalom emelkedett fel, és ahol valószínűsíthetően további államok

törekednek nukleáris fegyverek megszerzésére. Ebben a feszültségekkel teli környezetben, ahol új feltörekvő nagyhatalmak fokozódó rivalizálásának vagyunk szemtanúi, a CANWFZ a hiányosságaival együtt is a regionális stabilitás és globális biztonság növekedéséhez járul hozzá. ■

Irodalom

- Goldblat, Jozef: *Arms Control. The New Guide to Negotiations and Agreements*. London, 2002, SAGE Publications.
- Goldblat, Jozef: Denuclearization of Central Asia. *Disarmament Forum*, No. 4. 2007.
- Hamel-Green, Michael: *Regional Initiatives on Nuclear- and WMD-Free Zones. Cooperative Approaches to Arms Control and Non-proliferation*. Genf, 2005, United Nations Institute for Disarmament Research.
- Ishiguri, Tsutomu: Agreement on a Central Asia Nuclear Weapon Free Zone Treaty Text – From Samarkand to Semipalatinsk. *Plutonium – Journal of the Council for Nuclear Fuel Cycle*, Summer 2003.
- Liping, Xia: Nuclear Non-Proliferation From A Chinese Perspective. *FES Briefing Papers*, No. 8. Shanghai, 2008, Friedrich Ebert Stiftung.
- Parrish, Scott: Prospects for a Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone. *The Nonproliferation Review*, No. 1. 2001.
- Parrish, Scott – Preez, Jean du: *Nuclear-Weapon-Free Zones: Still a Useful Disarmament and Non-Proliferation Tool? WMD Commission Papers*, No. 6. 2004.
- De Pedro, Nicolás: *La seguridad en Asia Central y sus dilemas*. Madrid, 2009, Real Instituto Elcano.
- Roscini, Marco: Something Old, Something New: The 2006 Semipalatinsk Treaty on a Nuclear Weapon-Free Zone in Central Asia. *Chinese Journal of International Law*, No. 3. 2008.
- Central Asia Nuclear-Weapon-Free Zone. In *Inventory of International Nonproliferation Organizations & Regimes*. James Martin Center for Nonproliferation Studies, Monterey CA. – <http://cns.miis.edu/inventory/pdfs/canwz.pdf>.
- Comparative Chart of Nuclear-Weapon-Free Zones*. James Martin Center for Nonproliferation Studies, Monterey. – <http://cns.miis.edu/inventory/pdfs/apmnwfcz.pdf>.
- Obama Seeks Senate OK for Protocols to Two Nuclear-Weapon-Free Zone Treaties*. CNS Feature Story, 6 May, 2011.
- Parrish, Scott – Potter, William: *Central Asian States Establish Nuclear-Weapon-Free-Zone Despite U.S. Opposition*. Monterey CA, 2006, James Martin Center for Nonproliferation Studies.
- Remarks of the U.S. Delegation at the „Central Asia – Nuclear Weapons Free zone” Conference*, Taskent, 1997. 09. 15–16. – <http://www.nti.org/db/nisprofs/shared/canwzf/usstate.htm>.
- Russian Statement at International Conference „Central Asia – Nuclear Weapons Free zone”*, Taskent, 1997. 09. 15–16. – <http://www.nti.org/db/nisprofs/shared/canwzf/russia.htm>
- Statement by the Ministers of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Republic of Tajikistan, Turkmenistan and Republic of Uzbekistan*. 1997. 09. 15. – <http://www.nti.org/db/nisprofs/shared/canwzf/tashkent.htm>